

Η βιογραφική προσέγγιση στο έργο του Lombroso: Τα Παλίμψηστα της φυλακής

Φέη Μανουσάκη

ΜΔΕ Εγκληματολογίας και Αντεγκληματικής Πολιτικής, Νομική Σχολή ΕΚΠΑ,
Πτυχιούχος της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου La Sapienza της Ρώμης
και του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου

Εισαγωγικές παρατηρήσεις για τη βιογραφική προσέγγιση:
Κωνσταντίνος Πανάγος, Διδάκτωρ Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ

Τα τελευταία χρόνια, η μελέτη των «ιστοριών ζωής» και η βιογραφική προσέγγιση αποκτούν ολοένα περισσότερο έδαφος στο πεδίο της εγκληματολογίας, ιδίως μέσα από τη διαμόρφωση της «αφηγηματικής εγκληματολογίας» (narrative criminology). Από ιστορική σκοπιά, είναι ενδιαφέρον ότι και ο Cesare Lombroso (ο αποκαλούμενος συχνά «πατέρας της εγκληματολογίας») βασίστηκε σε βιογραφικές αφηγήσεις κρατουμένων σε φυλακές της Ιταλίας. Το έργο του Παλίμψηστα της φυλακής εκδόθηκε το έτος 1888, αλλά είναι ένα από τα λιγότερο γνωστά βιβλία του.¹ Πρόκειται για μια συλλογή η οποία περιλαμβάνει αφηγήσεις και εκτενείς αυτοβιογραφίες κρατουμένων, καθώς και τατουάζ και δείγματα γραφής που είχαν αφήσει οι ίδιοι πάνω σε τοίχους, πήλινα σκεύη φαγητού, έπιπλα και περιθώρια βιβλίων που είχαν δανειστεί από τις βιβλιοθήκες των φυλακών. Ο Lombroso επιχειρεί να αφογκραστεί τον περιθωριοποιημένο αυτόν πληθυσμό. Η φιλοσοφία και η στόχευσή του σίγουρα διαφέρουν από τη σύγχρονη αφηγηματική προσέγγιση στην εγκληματολογία, ενώ και η μεθοδολογία που ακολουθεί ασφαλώς συμβαδίζει με τους επιστημονικούς περιορισμούς της εποχής του. Ωστόσο, η προσπάθειά του ίδιου να χρησιμοποιήσει τη βιογραφία ως ερευνητικό εργαλείο καθιστά τα Παλίμψηστα της φυλακής ένα έργο που αξίζει σήμερα να θυμηθούμε, καθώς αποκτά, ίσως, μεγαλύτερη σημασία λόγω του αυξημένου σύγχρονου ενδιαφέροντος για τη βιογραφική προσέγγιση στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες ευρύτερα.

Στην παρούσα μελέτη, η Φ. Μανουσάκη παρουσιάζει τη δομή και τη μεθοδολογία του έργου Παλίμψηστα της φυλακής. Η μελέτη περιλαμβάνει επίσης εκτενή αποσπάσματα των αφηγήσεων των κρατουμένων (τα οποία μετέφρασε η συγγραφέας από το πρωτότυπο έργο του Lombroso), προκειμένου να αναδειχθεί ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιήθηκε η βιογραφική ανάλυση στις απαρχές του θετικισμού στην εγκληματολογία. Η μελέτη της Μανουσάκη πλαισιώνεται από ένα σύντομο εισαγωγικό σημείωμα σχετικά με τη βιογραφική προσέγγιση στην εγκληματολογία, το οποίο επιμελήθηκε ο Δρ. Κ. Πανάγος.

* Η παρούσα μελέτη βασίζεται σε μια ιδέα της Επ. Καθηγήτριας κ. Τ. Τζαννετάκη. Την ευχαριστούμε θερμά για το ερευνητικό ερέθισμα να ασχοληθούμε με ένα ξεχασμένο έργο του Lombroso και να το συνδέσουμε με την αυξανόμενη επιρροή της βιογραφικής προσέγγισης στην εγκληματολογία.

1. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα Παλίμψηστα της φυλακής είναι ένα από τα λιγότερο μεταφρασμένα έργα του Lombroso. Στον παρακάτω σύνδεσμο διατίθεται η γαλλική μετάφραση του συγκεκριμένου βιβλίου: <https://books.google.gr/books?id=sp0VAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=el#v=onepage&q&f=false>.

Εισαγωγικές παρατηρήσεις για τη βιογραφική προσέγγιση στην εγκληματολογία

Τα τελευταία χρόνια, διαπιστώνεται σε διεθνές επίπεδο η επικέντρωση του εγκληματολογικού ενδιαφέροντος στην αφηγηματική βιογραφική προσέγγιση (narrative turn).² Είναι χαρακτηριστικό ότι τον Ιούλιο του 2023 διοργανώθηκε στο Βέλγιο το 4^ο Συνέδριο της αποκαλούμενης «Αφηγηματικής Εγκληματολογίας» (Narrative Criminology Conference).³ Η αφηγηματική εγκληματολογία έχει χαρακτηριστεί ως ένα επιστημονικό «κίνημα» που καλεί τους εγκληματολόγους, όπως συμβαίνει εδώ και δεκαετίες σε άλλους επιστημονικούς κλάδους, να μελετήσουν και να λάβουν σοβαρά υπόψη τις προσωπικές ιστορίες των «πρωταγωνιστών» του εγκληματικού φαινομένου.⁴

Το ερευνητικό ενδιαφέρον για τις «ιστορίες ζωής» στην κοινωνιολογία, στην ψυχολογία, στην κοινωνική ανθρωπολογία, στην ιστορία και άλλους κλάδους είναι εδραιωμένο.⁵ Για παράδειγμα, οι ερευνητές εστιάζουν (μέσα από την υλοποίηση βιογραφικών αφηγηματικών συνεντεύξεων) στη βιωμένη εμπειρία και στην προσωπική νοηματοδότηση των σημαντικών συμβάντων. Εστιάζουν στην εμπλοκή του «πρωταγωνιστή» στα γεγονότα, στις προσωπικές του ερμηνείες, στον τρόπο λήψης των αποφάσεων του ίδιου, αλλά και στην αποτίμηση των σημαντικών γεγονότων με βάση την παροντική του οπτική. Οι μελετητές επικεντρώνονται στον τρόπο με τον οποίο οι συνεντευξιαζόμενοι ανασυγκροτούν την προσωπική τους ιστορία και διαμορφώνουν την ατομική τους ταυτότητα μέσα από την αφήγηση. Η ανάλυση υλοποιείται σε συνάρτηση με το κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο του ατόμου, καθώς δίνεται έμφαση στο πώς βιώνονται οι ευρύτερες κοινωνικές αλλαγές από το ίδιο. Η δε βιογραφική έρευνα συνδέεται διαχρονικά με ένα ευρύτερο αίτημα: να δοθεί «φωνή» σε άτομα που προέρχονται από τις κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες.⁶

2. Βλ. *Presser L.*, Criminology and the narrative turn, *Crime, Media, Culture* 2/2016, σ. 137 επ., και *Presser L. & Sandberg S.* (επιμ.), *Narrative criminology: Understanding stories of crime*, New York University Press, Νέα Υόρκη, 2015.

3. Βλ. τις πληροφορίες που έχουν αναρτηθεί στον ακόλουθο σύνδεσμο: <https://www.law.kuleuven.be/linc/english/ncc>.

4. Βλ. *Maruna S. & Liem M.*, Where is this story going? A critical analysis of the emerging field of narrative criminology, *Annual Review of Criminology* 2021, σ. 126.

5. Βλ. *Τσιώλη Γ.*, Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις – Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα, Κριτική, Αθήνα, 2006, *Κακαμπούρα Ρ.*, Αφηγήσεις ζωής – Η βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα, Διάδραση, Αθήνα, 2011, σ. 31 επ., *Franzosi R.*, Narrative analysis-or why (and how) sociologists should be interested in narrative, *Annual Review of Sociology* 1998, σ. 517 επ., και *Murray M.*, Narrative psychology and narrative analysis, στο *P. Camic, J. Rhodes, L. Yardley* (επιμ.), *Qualitative research in psychology: Expanding perspectives in methodology and design*, American Psychological Association, 2003, σ. 95 επ.

6. Βλ. αναλυτικά *Τσιώλη Γ.*, Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις, ό. π., σ. 28 επ., *του ίδιου*, Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα, Κριτική, Αθήνα, 2014, σ. 197 επ., *του ίδιου*, Η σχέση ποιοτικής και ποσοτικής προσέγγισης στην κοινωνική έρευνα: Από τη θέση περί «ριζικής ασυμβατότητας» στο συνδυασμό ή τη συμπληρωματικότητα

Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν λ.χ. οι κρατούμενοι και οι αποφυλακισμένοι.⁷

Οι εγκληματολόγοι εστιάζουν στις ιστορίες ζωής των δραστών αξιόποινων πράξεων και στην αφηγηματική ανάλυση προκειμένου να διερευνήσουν την πολυφασική διαδικασία της απεμπλοκής ενός (πολύπρακτου) δράστη από το έγκλημα (desistance from crime). Βασίζονται στην παραδοχή ότι η διάσταση της αυτοεικόνας του δράστη είναι αναγκαίο να μην παραγνωρίζεται κατά τη διερεύνηση των συνθηκών υπό τις οποίες επέρχεται η αποχή από την τέλεση εγκληματικών πράξεων. Ο τρόπος με τον οποίο το άτομο αφηγείται την προσωπική του ιστορία δεν δηλώνει μόνο στοιχεία για το παρελθόν του, αλλά κυρίως συμβάλλει στη διαμόρφωση των μελλοντικών του επιλογών. Ο τερματισμός της εγκληματικής δράσης συνδέεται με τη διαμόρφωση ενός ατομικού «μη εγκληματικού» αφηγήματος.⁸ Όπως έχει χαρακτηριστικά επισημανθεί από τον S. Maruna: «η ιστορία αποκτά ενδιαφέρον όχι για τις αλήθειες που μπορεί να μας πει για το παρελθόν ενός ατόμου, αλλά περισσότερο για το τι μπορεί να πει για το μέλλον του ατόμου».⁹

Στο ανωτέρω πλαίσιο, οι ερευνητές δεν εστιάζουν στις πληροφορίες που παρέχονται μέσω της συνέντευξης, αλλά στην αφήγηση ή στην ιστορία της ζωής (story) αυτή καθ' εαυτή. Το περιεχόμενο της αφήγησης αποκτά ιδιαίτερη αξία, ανεξάρτητα από το εάν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα ή εμπεριέχει ανακρίβειες. Είτε στη μία περίπτωση είτε στην άλλη, η αφήγηση εκτιμάται ότι επιδρά στον τρόπο σκέψης και δράσης του υποκειμένου. Το προσωπικό αφήγημα εμφανίζει μια αιτιώδη συνάφεια με τις διαδικασίες της εγκληματογένεσης και της απεμπλοκής από το έγκλημα.¹⁰ Η προσωπική αφήγηση προσλαμβάνεται ως μια «επεξηγηματική μεταβλητή» (explanatory variable) και ως ένας «βασικός υποκινητής της δράσης» (key instigator of

των προσεγγίσεων, στο Μ. Πουρκού (επιμ.), Δυνατότητες και όρια της μείξης των μεθοδολογιών στην κοινωνική και εκπαιδευτική έρευνα, Ίων, Αθήνα, 2013, σ. 271 επ., και Τσιώλη Γ. & Σιούτη Ε. (επιμ.), Βιογραφικές (ανα)κατασκευές στην ύστερη νεωτερικότητα – Θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα της βιογραφικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες, Νήσος, Αθήνα, 2013.

7. Για την «εγκληματολογία από τα κάτω» ευρύτερα, πρβλ. Μαγγανά Α., Λάζου Γ., Σβουρδάκου Δ., Η εγκληματολογία από τα κάτω, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2008.

8. Βλ. Γιαννίδη Α., Η πορεία προς την απεμπλοκή και η σημασία της για την αντεγκληματική πολιτική, Εγκληματολογία 1-2/2020, σ. 193 επ., με την εκεί παραπομπή σε Maruna S., Making good: How ex-convicts reform and rebuild their lives, American Psychological Association, Ουάσινγκτον, 2001. Βλ. επίσης Maruna S., Going straight: Desistance from crime and life narratives of reform, στο A. Lieblich & R. Josselson (επιμ.), The narrative study of lives, SAGE, Θάουζαντ Όουκς, 1997, σ. 59 επ. και Vaughan B., The internal narrative of desistance, British Journal of Criminology 3/2007, σ. 390 επ.

9. Βλ. Maruna S. & Liem M., Where is this story going?, ό. π., σ. 128: “The story becomes interesting therefore not because of what truths it can tell us about a person’s past but rather what it might say about the person’s future”.

10. Βλ. Presser L. & Sandberg S., Narrative criminology as critical criminology, Critical Criminology 27/2019, σ. 133 και αναλυτικότερα Sandberg S., What can ‘lies’ tell us about life? Notes towards a framework of narrative criminology, Journal of Criminal Justice Education 4/2010, σ. 447 επ.

action).¹¹ Σε αυτό το πλαίσιο, για το πεδίο της αφηγηματικής εγκληματολογίας έχει σημασία τόσο η ποιοτική όσο και η ποσοτική έρευνα.¹²

Ο όρος «αφηγηματική εγκληματολογία» (narrative criminology) χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά πριν από περίπου μια δεκαετία.¹³ Στη συνέχεια, επισημάνθηκε η σημασία της αφηγηματικής προσέγγισης και για τον ειδικότερο κλάδο της θυματολογίας (narrative victimology).¹⁴ Οι ιστορικές αφετηρίες της βιογραφικής προσέγγισης στην εγκληματολογία βρίσκονται στους εκπροσώπους της Σχολής του Σικάγο (υπό την ευρύτερη επίδραση του φιλοσοφικού ρεύματος του πραγματισμού). Είναι χαρακτηριστικό το έργο του C. Shaw *The Jack-Roller: A Delinquent Boy's Own Story* (1930), αλλά και το έργο του E. Sutherland *The Professional Thief* (1937).¹⁵ Ως πρόδρομοι της αφηγηματικής ανάλυσης στην εγκληματολογία αναγνωρίζονται επίσης οι G. Sykes και D. Matza (1957), καθώς ανέδειξαν τις *τεχνικές που χρησιμοποιούν οι δράστες προκειμένου να ορθολογικοποιήσουν ή εκλογικεύσουν την παραβατική τους συμπεριφορά*. Οι «τεχνικές της εξουδετέρωσης» (neutralization techniques) συνδέονται αιτιωδώς με την εγκληματογένεση, ενώ διαθέτουν επίσης σημασία για το μεταεγκληματικό στάδιο (τη διαδικασία της κοινωνικής επανένταξης του δράστη).¹⁶

Ωστόσο, είναι πράγματι ενδιαφέρον ότι η βιογραφική προσέγγιση χρησιμοποιήθηκε προηγουμένως και από τον C. Lombroso στο έργο *Παλίμψηστα της φυλακής*, το οποίο εκδόθηκε το

11. Βλ. Presser L., The narratives of offenders, *Theoretical Criminology* 2/2009, σ. 177 επ.

12. Βλ. Presser L. & Sandberg S., Narrative criminology as critical criminology, ό. π., σ. 133, και Maruna S. & Liem M., Where is this story going?, ό. π., σ. 135-6 (όπου πραιτέρω παραπομπές). Πρβλ. επίσης Crewe B. & Maruna S., Life narratives and fieldwork methodology, στο D. Hobbs & R. Wright (επιμ.), *The SAGE handbook of fieldwork*, SAGE, Λονδίνο, 2006, σ. 109 επ., Aresti A., Eatough V., Brooks-Gordon B., Doing time after time: An interpretative phenomenological analysis of reformed ex-prisoners' experiences of self-change, identity and career opportunities, *Psychology, Crime and Law* 3/2010, σ. 169 επ., Laub J. & Sampson R., Integrating quantitative and qualitative data, στο J. Giele & G. Elder (επιμ.), *Methods of life course research: Qualitative and quantitative approaches*, SAGE, Θάουζαντ Όουκς, 1998, σ. 213 επ. και γενικότερα Elliot J., *Using narrative social research: Qualitative and quantitative approaches*, SAGE, Λονδίνο, 2005.

13. Βλ. Maruna S. & Liem M., Where is this story going?, ό. π., σ. 130 και τις εκεί παραπομπές.

14. Βλ. Pemberton A., Mulder E., Aarten P., Stories of injustice: Towards a narrative victimology, *European Journal of Criminology* 4/2019, σ. 391 επ., και Walklate S., Maher J., McCulloch J., Fitz-Gibbon K., Beavis K., Victim stories and victim policy: Is there a case for a narrative victimology?, *Crime, Media, Culture* 2/2019, σ. 199 επ.

15. Βλ. Θανοπούλου Μ., Η βιογραφική προσέγγιση και η Σχολή του Σικάγο, στο Ν. Τάτση & Μ. Θανοπούλου (επιμ.), *Η κοινωνιολογία της Σχολής του Σικάγο, Παπαζήσης*, Αθήνα, 2009, σ. 215 επ., Παπαθανασόπουλου Ε., *Ιστορίες ζωής ως μεθοδολογικό εργαλείο εγκληματολογικής ανάλυσης*, στον Τιμητικό Τόμο Κ. Δ. Σπινέλλη, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2010, σ. 275-6, Τσιώλη Γ., *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις*, ό. π., σ. 28 επ. και Goodey J., Biographical lessons for criminology, *Theoretical Criminology* 4/2000, σ. 473 επ.

16. Βλ. Maruna S. & Liem M., Where is this story going?, ό. π., σ. 130-1, και Maruna S. & Copes H., What have we learned from five decades of neutralization research?, *Crime and Justice* 32/2005, σ. 221 επ.

1888.¹⁷ Όπως αναλύει η κ. Μανουσάκη στην παρούσα μελέτη, ο Lombroso χρησιμοποίησε τη συγκεκριμένη προσέγγιση προκειμένου να επιρρώσει τον βιολογικό θετικισμό και τη θεωρία του «γεννημένου εγκληματία». Η ανάλυσή του διαθέτει, λοιπόν, ένα αποκλειστικά ιστορικό ενδιαφέρον για τους σύγχρονους ερευνητές. Επιτρέπει, όμως, στους τελευταίους να αντιληφθούν τη διαχρονική εξέλιξη των εγκληματολογικών θεωριών και των ερευνητικών πρακτικών στην εμπειρική εγκληματολογία.

*

Τα Παλίμψηστα της φυλακής

Τα *Παλίμψηστα της φυλακής* (*Palimsesti del carcere*¹⁸) δημοσιεύτηκαν δώδεκα χρόνια μετά την 1^η έκδοση¹⁹ του *Εγκληματία Ανθρώπου*,²⁰ έργο που πραγματεύεται την πιο διάσημη θεωρία του και που τον έκανε γνωστό σε όλο τον κόσμο. Τα *Παλίμψηστα* είναι μια συλλογή γραπτών που περιλαμβάνει αφηγήσεις κρατουμένων, αυτοβιογραφίες, τατουάζ και δείγματα γραφής που άφησαν οι έγκλειστοι πάνω σε τοίχους, σε πήλινα σκεύη φαγητού, σε έπιπλα και σε περιθώρια δανεισμένων βιβλίων από τις βιβλιοθήκες της φυλακής.

Η ιδιαιτερότητα των *Παλίμψηστων* έγκειται στο γεγονός ότι πρόκειται για αφηγήσεις των ίδιων των κρατουμένων τις οποίες ο Lombroso παρουσιάζει αυτούσιες, χωρίς καμία τροποποίηση του εκφραστικού τους λόγου. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ίδιος στην Εισαγωγή: «Οι εγκληματίες δεν μπορούν να μιλήσουν τη γλώσσα των τίμιων ανδρών, πόσω μάλλον να δείξουν αυτή την επιφύλαξη που είναι συμβατική στη γραφή κάθε αξιοπρεπούς ανθρώπου... υπομένω την αισχύρτητα αυτών των ανθρώπων όπως και ο αναγνώστης, αλλά δεν μπορώ να την κρύψω χωρίς να τους παραποιήσω. Ωστόσο, ειδοποιώντας τον αναγνώστη εκ των προτέρων και δηλώνοντας από την πρώτη σελίδα ότι απευθύνω αυτή τη συλλογή αποκλειστικά σε ανθρώπους της επιστήμης, ελπίζω να αποφύγω και τη ζημιά και τη σιωπή».²¹

17. Βλ. Verde A., Narrative criminology: Crime as produced by and re-lived through narratives, Oxford Research Encyclopedia of Criminology, Οξφόρδη, 2017, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190264079.013.156>.

18. Βλ. Lombroso C., Palimsesti del carcere. Raccolta unicamente destinata agli uomini di scienza, Fratelli Bocca, Torino, 1888, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://archive.org/details/BRes061319/mode/2up>.

19. Ακολούθησαν άλλες τέσσερις εκδόσεις: το 1878, το 1884, το 1889 σε 2 τόμους, ενώ το 1896-1897 κυκλοφόρησε η τελευταία έκδοση η οποία αποτελούταν από 3 τόμους και έναν επεξηγηματικό Άτλαντα με εικόνες και πίνακες. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Gibson M., Nati per il crimine. Cesare Lombroso e le origini della criminologia biologica, traduzione G. Agnati, M.L. Magini, Mondadori, Μιλάνο, 2004.

20. L'uomo delinquente studiato in rapporto all'antropologia, alla medicina legale e alle discipline carcerarie. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://archive.org/details/luomodelinquente00lomb/page/254/mode/2up>.

21. Βλ. Lombroso C. (1888), ό. π., σ. 7.

Στόχος του Lombroso ήταν να παρουσιάσει τις αφηγήσεις των εγκλείστων χωρίς φίλτρα ή διαμεσολαβήσεις, θέλοντας να δώσει φωνή σε εκείνους που την είχαν χάσει, σε εκείνους που είχαν υποβιβαστεί σε χώρους απομόνωσης, στους περιθωριοποιημένους και τους «διαφορετικούς».²² Πρόκειται για μια πρωτοποριακή πρωτοβουλία²³ του Lombroso, η οποία καθιστά το κείμενο ανατρεπτικό²⁴ για την εποχή που δημοσιεύτηκε, καθώς, ίσως για πρώτη φορά, ένας αστός διανοούμενος δίνει το λόγο, ελεύθερα και εν πλήρη αυτονομία,²⁵ στους απόκληρους της κοινωνίας.

Στην Εισαγωγή, ο Lombroso εξηγεί τα κίνητρα που τον οδήγησαν να συλλέξει και να δημοσιεύσει τις αφηγήσεις των κρατουμένων, και τη σημασία αυτών για την κατανόηση του σωφρονιστικού συστήματος της εποχής:

«Οι μάζες και ο επιστημονικός κόσμος πιστεύουν, καλή τη πίστη, ότι η φυλακή είναι ένας βουβός και παραλυτικός οργανισμός ή ένας οργανισμός χωρίς γλώσσα και χέρια, γιατί ο νόμος την έχει αναγκάσει να σιωπήσει και να παραμείνει ακίνητη. Επειδή όμως κανένα διάταγμα, όσο κι αν υποστηρίζεται με τη βία, δεν μπορεί να πάει ενάντια στη φύση των πραγμάτων, έτσι και αυτός ο οργανισμός μιλάει, κινείται και μερικές φορές πληγώνει και σκοτώνει μόνο που, όπως συμβαίνει πάντα όταν μια ανθρώπινη αναγκαιότητα έρχεται σε σύγκρουση με έναν νόμο, εκφράζεται με λιγότερο γνωστούς και πάντα υπόγειους και κρυφούς τρόπους: στους τοίχους της φυλακής, στα πιθάρια, στο ξύλο του κρεβατιού, στα περιθώρια βιβλίων που τους δόθηκαν με σκοπό να τους ηθικοποιήσουν, στο χαρτί που τυλίγονται τα φάρμακα, ακόμα και στις κινούμενες άμμους των στοών που είναι ανοιχτές για περπάτημα, ακόμα και στα ρούχα, πάνω στα οποία αποτυπώνουν τη σκέψη τους με κέντημα.

22. Βλ. *Rota L.*, *La letteratura in Lombroso e Lombroso nella letteratura*, Tesi di laurea, Università degli Studi di Milano, Facoltà di Studi Umanistici, 2016, σ. 8.

23. Δεν είναι η πρώτη φορά που ο Lombroso ενδιαφέρεται να δώσει το λόγο σε εκείνους που βρίσκονταν στο περιθώριο της κοινωνίας. Κατά την παραμονή του στο Πέζαρο, ως διευθυντής της ψυχιατρικής κλινικής το 1871-1872, ίδρυσε την εφημερίδα *Diario di San Benedetto* εν μέσω μιας σειράς ευρύτερων μεταρρυθμίσεων στο πλαίσιο αναδιοργάνωσης του ασύλου. Στη συγκεκριμένη εφημερίδα-ημερολόγιο έγραφαν οι ίδιοι οι ασθενείς, και μέσω αυτής μπορούσαν να ενημερώνονται οι συγγενείς τους για την κατάστασή τους χωρίς να χρειάζεται να καταφεύγουν στην προβληματική αλληλογραφία της εποχής. Η εφημερίδα στόχο είχε να λειτουργήσει, σε ένα πρώτο επίπεδο, ως συνδετικός κρίκος μεταξύ του ιδρύματος και του έξω κόσμου και, κατά δεύτερον, να δώσει τη δυνατότητα στους τρόφιμους να γνωστοποιήσουν τις σκέψεις τους και να ικανοποιήσουν την ανάγκη τους για επικοινωνία. Με άλλα λόγια, να πουν την ιστορία τους έξω από την απομόνωση, να γίνουν αναγνωρίσιμοι μέσω της γραπτής αφήγησης, επιχειρώντας τη δημιουργία μιας διαφορετικής εικόνας στα μάτια του κοινού που θεωρούσε τους φρενοβλαβείς άγρια θηρία. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. *Vecchiarelli R.*, *Cronache dal manicomio. Cesare Lombroso e il giornale dei pazzi del manicomio di Pesaro*, Oltre Edizioni, 2017.

24. Βλ. *D'Auria S.*, *Cesare Lombroso, gli studi ed i «successori» del grande antropologo*, *Rassegna penitenziaria e criminologica*, Vol. 10, Fasc.1, 2006, σ. 54.

25. Βλ. *Zaccaria G.*, *Introduzione in Cesare Lombroso. Palimsesti del carcere. Storie, messaggi, iscrizioni, graffiti dei detenuti delle carceri alla fine dell'Ottocento: le voci di una realtà senza tempo*, Ponte alle grazie, Φλωρεντία, 1996, σ. 15.

Τώρα σκέφτηκα ότι αυτά τα πραγματικά παλίμψηστα των φυλακών, που είναι άγνωστα στους περισσότερους ανθρώπους, εντελώς απαγορευμένα από το νόμο, και επομένως σίγουρα δεν προορίζονται για δημοσιότητα ενώπιον των τίμιων τάξεων, θα μπορούσαν να μας δώσουν πολύτιμες πληροφορίες για την αληθινή, ψυχολογική ιδιοσυγκρασία αυτής της νέας, πολύ δυστυχημένης φυλής που ζει δίπλα μας χωρίς καν να συνειδητοποιούμε τα χαρακτηριστικά που τη διαφοροποιούν.

Η μελέτη τους, που έγινε για τέσσερα συνεχόμενα χρόνια σε δύο ανδρικές φυλακές και σε μια γυναικεία, ξεπέρασε τις προσδοκίες μου, αφού δεν ήταν μόνο οι καρδιές των εγκληματιών που αποκαλύφθηκαν με έγγραφα τα οποία δεν αφήνουν την ψυχή ανοιχτή σε καμιά αμφιβολία, αλλά, όπως θα δούμε, το όλο θέμα, τόσο κακώς κατανοητό και απομυθοποιημένο όπως η φυλακή, δημιουργήθηκε και αυτό, όπως και οι ποινικοί νόμοι, με συστήματα a priori δομημένα, χωρίς προηγουμένως μια σοβαρή πειραματική μελέτη.

Πόσοι φαντάζονται, για παράδειγμα, ότι οι βιβλιοθήκες των φυλακών, που δημιουργήθηκαν για να παρηγορήσουν και να ηθικοποιήσουν την ψυχή του κρατούμενου, τον εκνευρίζουν και τον κακομαθαίνουν²⁶ όλο και περισσότερο; Ποιος θα πίστευε ότι οι επικοινωνίες μεταξύ εγκληματιών σε φυλακές,²⁷ οι οποίες δημιουργήθηκαν ειδικά για την καταστολή τους, είναι σχεδόν τόσο επικίνδυνες και συχνές όσο έξω; Αλλά ας μην προκαταβάλλουμε τα αποτελέσματα αυτής της δουλειάς, τα οποία επιθυμώ να προκύψουν αυθόρμητα και να μιλήσουν από μόνα τους στο μάτι του απαθούς ή αμερόληπτου αναγνώστη».²⁸

26. Ο Lombroso χρησιμοποιεί τον όρο «κακομαθαίνουν» χωρίς όμως να εξηγεί αργότερα με σαφήνεια με ποιον τρόπο γίνεται αυτό. Ενδεχομένως να θεωρούσε ότι τα βιβλία λειτουργούν ως ένα επιπλέον μέσο επικοινωνίας μεταξύ των κρατούμενων και κατ' επέκταση τους «κακομαθαίνουν».

27. Η επικοινωνία μεταξύ των κρατούμενων απαγορευόταν, και κατ' επέκταση δεν επιτρεπόταν η κατοχή χαρτιού, Βλ. Crime, Histoire & Sociétés / Crime, History & Societies, vol. 22, n°2 / 2018, «Cesare Lombroso (1835-1909)», σ. 88, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://doi.org/10.4000/chs.2250>. Όπως εξηγεί η Alice Setti, η συγκέντρωση των αφηγήσεων σε αντικείμενα και τοίχους ήταν εξαιρετικά δύσκολη λόγω της κατηγορηματικής απαγόρευσης της επικοινωνίας, η οποία θεωρούταν απαραίτητη για τη συμμόρφωση των εγκλειστών. Οι επιγραφές σε τοίχους σβήνονταν και επιβάλλονταν σκληρές ποινές σε όσους παραβίαζαν τους κανόνες, βλ. Viaggio all'interno del «Sepolcro dei Vivi»: scritture murali in carceri italiane dell'età moderna, Ager Veleias, 3.12, 2008, σ. 3, στην ιστοσελίδα: https://www.veleia.it/download/allegati/alg-24-viaggio_all_interno_del_sepolcro_dei_vivi_.pdf. Από την παραπάνω συνθήκη απορρέει και ο τίτλος που επέλεξε ο Lombroso για το βιβλίο, καθώς ο όρος «παλίμψηστο» αναφέρεται σε ένα υλικό που πάνω του έχει σβηστεί ή ξυστεί κάτι για να γραφτεί κάτι άλλο.

28. Βλ. Lombroso C. (1888), ό. π., σ. 5-7.

Από το παραπάνω απόσπασμα αναδεικνύεται ότι η εναρκτήρια ανάγκη του Lombroso ήταν να κατανοήσει την «πολύ δυστυχισμένη φυλή» που απαρτίζει τον πληθυσμό των φυλακών²⁹ και να «συνειδητοποιήσει τα χαρακτηριστικά που τη διαφοροποιούν». Να καταλάβει τον τρόπο επικοινωνίας της και τον εκφραστικό της λόγο, έχοντας ένα διττό στόχο: να διαπιστώσει, αφενός, την καταλληλότητα και την αποτελεσματικότητα της σωφρονιστικής πολιτικής, και, αφετέρου, να εντοπίσει τα σημεία διαφορετικότητας του εγκληματία από το μη εγκληματία.³⁰ Διαφαίνεται μια σχεδόν ανθρωπιστική προσέγγιση, η οποία συνυπάρχει με τη θετικιστική του οπτική και τη θεωρία του αταβισμού που, εν έτει 1888, είχε ήδη αποτελέσει αντικείμενο κριτικής.³¹

Στα λόγια του ενυπάρχουν ταυτόχρονα η αποστροφή και η συμπόνοια,³² δύο εξ ολοκλήρου διαφορετικά συναισθήματα, τα οποία φαίνεται να λειτούργησαν ως κινητήριοι μοχλοί για την πραγματοποίηση της έρευνάς του. Από τη μια «υπομένει την αισχρότητα αυτών των ανθρώπων», από την άλλη όμως αναγνωρίζει τη δυστυχία τους, αποφασίζοντας να τους ακούσει και να δημοσιεύσει αυτούσιες τις μαρτυρίες τους. Θεωρεί δε ότι μόνο μέσα από την ακέραιη μεταφορά των λεγόμενων τους ο επιστημονικός κόσμος θα κατανοήσει την ανεπαρκή οργάνωση των φυλακών και θα μπορέσει να δει ότι αυτός ο «παραλυτικός οργανισμός» υφίσταται παρά τις προσπάθειες καταστολής.

29. Οι φυλακές υπήρξαν για τον Lombroso ένα από τα σημαντικότερα πεδία διερεύνησης. Σύμφωνα με την κόρη του, Gina Lombroso Ferrero, «πήγαινε στις φυλακές με την ίδια χαρά που ένας έφηβος πηγαίνει στο θέατρο. Ακόμα και όταν ήταν άρρωστος, κουρασμένος, ακόμα και στις πιο μελαγχολικές μέρες, οι φυλακές είχαν πάντα τη δύναμη να του δίνουν τη ζωή, τον ενθουσιασμό, τη χαρά», στο *Lombroso Ferrero G., Cesare Lombroso. Storia della vita e delle opere narrata dalla figlia*, Zanichelli, Μπολόνια, 1921, σ. 247.

30. Πρβλ. *Δασκαλάκης Η.*, Η εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1985, σ. 9-14.

31. Την επόμενη χρονιά πραγματοποιήθηκε στο Παρίσι το 2^ο Παγκόσμιο Συνέδριο Εγκληματικής Ανθρωπολογίας, όπου ο Γάλλος Ανθρωπολόγος Léonce Manougiier υποστήριξε ανοικτά τα επιχειρήματά του ενάντια στη λομπροζιανή θεωρία εκκινώντας μια επιστημονική διαμάχη που συνεχίστηκε έντονα τα επόμενα χρόνια, βλ. *Φαρσεδάκης Ι.*, Η εγκληματολογική σκέψη από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας, τ. Α', Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1990, σ. 197-198.

32. Πρβλ. *Τζαννετάκη Τ.*, Ο ρόλος των συναισθημάτων στο πλαίσιο μιας μετριοπαθούς ποινικής πολιτικής, στο Η ενδυνάμωση του κράτους δικαίου στις ευρωπαϊκές έννομες τάξεις και στην Ελλάδα, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2023, σ. 161 επ.

Η δομή της μελέτης και τα πρωτογενή δεδομένα

Το βιβλίο χωρίζεται σε δύο μέρη: το πρώτο μέρος³³ περιλαμβάνει την απλή μεταγραφή των λεγόμενων «παλίμψηστων» και το δεύτερο μέρος³⁴ καταπιάνεται με την ανάλυση τους, όπου ο Lombroso επιχειρεί να εξετάσει τα δεδομένα του πρώτου μέρους μέσω μιας ποσοτικής προσέγγισης. Επιπλέον, εντάσσει τη στατιστική ταξινόμηση των αφηγήσεων σε μια συγκριτική οπτική, μαζί με δείγματα γραφής και αφηγήσεις που είχε συγκεντρώσει εκτός φυλακής, αναζητώντας κοινά και αποκλίνοντα σημεία προκειμένου να καταλήξει σε έναν τελικό ισολογισμό και σε συμπεράσματα.

Παρά την παραδοχή ότι τα παλίμψηστα θεωρητικά δεν θα μπορούσαν να δημιουργήσουν συστηματικούς στατιστικούς καταλόγους, προχωρά στην ομαδοποίηση και την αριθμητική επεξεργασία τους σε όλο το δεύτερο μέρος του βιβλίου, γιατί κρίνει ότι μόνο με αυτό τον τρόπο θα μπορούσε να γίνει κατανοητή η πολυπλοκότητά τους και ταυτόχρονα θα μπορούσε να επιτευχθεί η διαφορική κατηγοριοποίηση και η σύγκριση με τα γραπτά που είχαν συλλεχθεί εκτός φυλακής. Το δεύτερο μέρος ολοκληρώνεται με ένα σύντομο σχολιασμό των όσων παρουσιάστηκαν και τονίζεται η σημασία της μελέτης, καθώς μέσα από αυτή αποκαλύπτεται ότι, κατά τη γνώμη του, οι στόχοι μιας κλειστής φυλακής έχουν αποτύχει.

Οι αφηγήσεις του πρώτου μέρους παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον, καθώς αναδεικνύουν μια εγκληματολογία «από τα κάτω»³⁵ η οποία δεν έχει υποστεί καμία επεξεργασία από τα κυρίαρχα κοινωνικά στερεότυπα. Ως εκ τούτου, οι μαρτυρίες των κρατουμένων παίρνουν τη μορφή ενός ιστορικού «ντοκουμέντου» που είναι σε θέση να δώσει πολύτιμες πληροφορίες για πολλαπλά ζητήματα: τις συνθήκες της φυλακής στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, την οπτική των κρατουμένων για το ποινικό και σωφρονιστικό σύστημα, τις κοινωνικές και πολιτικές επιδράσεις, τις πολιτισμικές αξίες της εποχής. Επιπλέον, θα μπορούσαν να δώσουν πολύτιμες πληροφορίες και για την ιστορική εξέλιξη της κλειστής φυλακής, αν τεθούν συγκριτικά με σημερινές μαρτυρίες κρατουμένων προκειμένου να εντοπιστούν σημεία διαφοροποίησης, βελτίωσης ή στασιμότητας.

33. Το πρώτο μέρος ξεκινάει με 13 θεματικές ενότητες [Οι σύντροφοι, Η Δικαιοσύνη, Ο κρατούμενος, Κεραμική και εγκληματική επιγραφή, Το έγκλημα, Η φυλακή, Πάθη, Θρησκεία και η ηθική, Το βιβλίο, Η πολιτική, Στίχοι, Γυναίκες, Αγώνες]. Έπειτα ακολουθεί ένα κεφάλαιο με τίτλο «Μετά από τέσσερα χρόνια». Σε αυτό, ο Lombroso παρουσιάζει τις αφηγήσεις που συγκέντρωσε λίγο πριν από την ολοκλήρωση της έρευνάς του, παρατηρώντας, εν είδει υποσημείωσης, ότι «θέλησε να δει αν μετά από τέσσερα χρόνια είχε αλλάξει το πνεύμα της φυλακής στην οποία έκανε τις βασικές του έρευνες». Το πρώτο μέρος ολοκληρώνεται με ένα παράρτημα που περιλαμβάνει δέκα αυτοβιογραφίες κρατουμένων.

34. Το δεύτερο μέρος έχει τίτλο «Παραλληλισμοί, σύνοψη και εφαρμογές» και χωρίζεται σε έξι κεφάλαια: 1. Γκράφιτι και παλίμψηστα εκτός φυλακής – Στατιστική σύνθεση όλων, 2. Χαρακτήρας των τίμων γκράφιτι – Γυναίκα γκράφιτι – Γυναίκες, 3. Ο ψυχολογικός χαρακτήρας των εγκληματιών, 4. Αταβισμός – Προϊστορία των γκράφιτι, 5. Μια νέα πηγή κριτικής, 6. Εφαρμογή στη σωφρονιστική πολιτική.

35. Βλ. Rota L. (2016), ό. π., σ. 76.

Παρακάτω παρατίθενται μεταφρασμένα κάποια αποσπάσματα των αφηγήσεων των κρατουμένων:³⁶

*«Με έφεραν στον κόσμο έντιμοι γονείς και με έβαλαν στη φροντίδα άκαρδων ανθρώπων... σε ηλικία 2 ετών, φορώντας ακόμα το μακρύ φόρεμα, έπεσα από τον 1ο όροφο, πρώτο το κεφάλι, που έσπασε και φέρω το σημάδι στη μύτη μου. Τεσσάρων χρονών, μου έλειψε ο πατέρας μου, η μάνα μου μας μεγάλωσε όλους, εμένα και τρία αδέρφια που τώρα πάμε καλά, και με τον αληθινό της ιδρώτα μας έστειλε σχολείο και μας έδωσε επάγγελμα· αλλά πέθανε. Όταν ήμουν μόλις 14 χρονών και έμεινα άστεγος, με τα αδέρφια μου καταλήξαμε εδώ».*³⁷

*«Είμαι ένας νέος που αξίζει περισσότερο συμπόνια παρά κατηγορητήριο, γιατί είχα την ατυχία να χάσω την καλή ψυχή του πατέρα μου όταν ήμουν ακόμη μικρός, και αυτή ήταν η αιτία της ηθικής και υλικής μου καταστροφής, επειδή υπήρξε ένας θείος κηδεμόνας που έκανε τα πλούτη μου περισσότερο από οτιδήποτε άλλο αντικείμενο των κερδοσκοπιών του, εκμεταλλευόμενος καθετί για δικό του όφελος, ώστε στα 21 μου βρέθηκα τελείως συντετριμμένος».*³⁸

*«Είμαι σε αυτή την κατάσταση λόγω μιας πόρνης, που αντί να έρθει να με επισκεφτεί, παντρεύτηκε, πήρε έναν φούρναρη. Δείτε πόσο καλά αποζημιώνομαι μετά από δύο χρόνια που της μιλούσα! Όταν όμως βγω θα την παντρευτώ εγώ».*³⁹

*«Αγάπησα με αγία αγάπη αλλά δεν με καταλάβαιναν. Η αδιαφορία της με παρέσυρε στο έγκλημα».*⁴⁰

*«Ροζίνα! Πότε θα μπορέσω να σε ξαναδώ; Θα με ξεφορτωθεί σύντομα το δικαστήριο του Πιλάτου; Τελικά τι έκανα; Αυτοί οι βρώμικοι αστυνομικοί φύλακες ζηλεύουν που σ' αγαπώ, αλλά θα σ' αγαπώ πάντα».*⁴¹

*«Η μεγαλύτερη ανησυχία μου είναι ότι είμαι μακριά σου, ω Πεππίνα, μαζί σου δεν θα πήγαινα μόνο σε ένα μουχλιασμένο κελί, αλλά και στην κόλαση...»*⁴²

36. Έχει διατηρηθεί η σύνταξη και η χρήση του λόγου από το ιταλικό πρωτότυπο.

37. Βλ. Lombroso C. (1888), ό. π., σ. 24.

38. Στο ίδιο, σ. 25.

39. Στο ίδιο, σ. 31.

40. Στο ίδιο, σ. 42.

41. Στο ίδιο, σ. 141.

42. Στο ίδιο.

«Αγαπητέ πατέρα. Θα σας ενημερώσω ότι είμαι στη φυλακή και είμαι πολύ άρρωστος, γιατί μου δίνουν ζεστό ρόφημα και ψωμί από πίτουρο να φάω, που δεν μπορώ να φάω. Παρακαλώ στείλτε μου χρήματα. Εάν δεν έχετε χρήματα, στείλτε μου μερικά νομίσματα. Εάν δεν μπορείτε να μου στείλετε μερικά νομίσματα, στείλτε μου λίγα χρήματα, είναι το ίδιο για μένα. Και αν δεν θέλεις να μου στείλεις τίποτα, στείλε μου μια απάντηση στο γράμμα που σου έγραψα, και αν δεν θέλεις να μου στείλεις απάντηση, μην μου στείλεις τίποτα. Αλλά μόλις βγω θα έρθω να σε πιάσω από το λαιμό και να σου δώσω τέσσερις γροθιές στο πρόσωπο ως ευχαριστώ για τη βοήθεια που μου έδωσες».⁴³

«Ήμουν πάντα κύριος, και έχω περάσει ήδη είκοσι χρόνια στη φυλακή· τώρα είμαι ξανά στη φυλακή και αυτή τη φορά θα μου δώσουν καταναγκαστική εργασία εφ' όρου ζωής· τα πάντα για να κάνω καλό στους άλλους· έχω δολοφονήσει μόνο έξι, τους έβγαλα από τον κόσμο γιατί υπέφεραν πάρα πολύ· λεηλάτησα αρκετούς χωρικούς και μετά έβαλα φωτιά στα σπίτια τους, όλα για να κερδίσω το αιώνιο ψωμί μου».⁴⁴

«Η δικαιοσύνη είναι σαν πόρνη, δίνεται σε αυτόν που την πληρώνει: εμείς, οι καημένοι, που δεν έχουμε δεκάρα, μας κάνουν να πεθαίνουμε στη φυλακή».⁴⁵

«Ο δικαστής που εκδίδει μια ποινή ερήμην καθιστά τον εαυτό του πιο ένοχο από το θύμα του, γιατί του αφαιρεί το πιο ιερό δικαίωμα που δίνει στον άνθρωπο ένας πολιτισμένος λαός: αυτό της υπεράσπισής του.

Ο νόμος είναι ίδιος για όλους,⁴⁶λένε πολλοί· αλλά ο νόμος εφαρμόζεται κατά βούληση από αυτόν που έχει τη δικαιοσύνη στα χέρια του, εφόσον βρίσκει το όφελος του. Είμαι αθώος· με κρατούν έγκλειστο σε αυτούς τους βρώμικους τοίχους, και γιατί; ... γιατί η δικαιοσύνη είναι επίσης δεκάσιμη, όπως όλα τα πράγματα στον κόσμο. Οι δικαστές είναι και αυτοί άνθρωποι, και είναι και γι' αυτούς εύκολο να εξαγοραστούν.

Η ανθρώπινη δικαιοσύνη είναι μια άδικη δικαιοσύνη. Οι δικαστές είναι πουλημένοι, οι δικηγόροι είναι κλέφτες και ο φτωχός ένας καταδικασμένος αθώος».⁴⁷

43. Στο ίδιο, σ. 32.

44. Στο ίδιο, σ. 48.

45. Στο ίδιο, σ. 33.

46. *La legge è uguale per tutti* είναι η επιγραφή που βρίσκεται σε όλες τις ιταλικές αίθουσες δικαστηρίου.

47. Από το κεφάλαιο «Τέσσερα χρόνια μετά», στο ίδιο, σ. 135.

Το πρώτο μέρος ολοκληρώνεται με τις αυτοβιογραφίες, οι οποίες έχουν παρατεθεί αυτούσιες, όπως τις διηγήθηκαν οι κρατούμενοι. Ο Lombroso αρκείται να σχολιάζει με υποσημειώσεις τα σημεία που κρίνει ότι πρέπει να επισημανθούν. Παρακάτω παρουσιάζεται ένα απόσπασμα της πρώτης αυτοβιογραφίας,⁴⁸ με τίτλο «Ζωή ενός ένοχου αλλά άτυχου, γραμμένη από τον ίδιο», και παρατίθενται σε υποσημείωση, όπως στο πρωτότυπο κείμενο, τα σχόλια του Lombroso:

«Όπως έκανα καμιά βόλτα και έβλεπα σε κανένα μαγαζί ωραία φρούτα, άρχισα να μπαίνω στον πειρασμό να εξαπατήσω τον πλησίον μου. Από αυτές τις εμβρυακές κλοπές⁴⁹ θα αναφέρω μία ως παράδειγμα για όλες τις άλλες. Ήθελα να οικειοποιηθώ ένα μήλο; Πλησίαζα σε έναν πάγκο, ή μάλλον έμπαινα σε ένα τέτοιο μαγαζί, όταν είχε καμιά γριά για πωλήτρια, αγόραζα ένα από τα πιο όμορφα, και έβαζα στην τσέπη δύο ή και τρία από το άλλο καλάθι, ανάλογα την περίπτωση· αλλά είχα πληρώσει καλά για το μήλο, δηλαδή όσο μου ζητήθηκε, και ήταν πάντα υπερβολικό τίμημα, υποδουλούν έναν πλούσιο κύριο και πλήρωνα ως τέτοιος, χαρούμενος με την ικανοποίηση που νιώθει ο απατεώνας. Η χρήση που έκανα σε αυτά τα φρούτα; Ορίστε: το πιο όμορφο συγκριτικά, το έδινα στη μητέρα μου, με ένα απώτερο κίνητρο, που θα φαντάζεστε ήδη· δηλαδή, μήπως και εκείνη καταλάβαινε ότι εκείνο το δώρο δεν ήταν αδιάφορο. Αυτά που έκλεβα μετά, που ήταν συνήθως μικρά, τα έδινα σε κάποιο φτωχό κοριτσάκι στο δρόμο, αν δεν μου άρεσε αυτό το φρούτο. Όμως, αν ήταν ροδάκινα ή άλλα φρούτα που μου άρεσαν, πάντα έδινα το καλύτερο στη μάνα μου, τα ένα-δύο που έκλεβα, τα έτρωγα. Δεν ήμουν πάντα τυχερός στην κλοπή· και μετά πλήρωνα το ποσό που μου ζητούσαν και γι' αυτά. Παρέμενα ντροπιασμένος και ταπεινωμένος από τα λόγια που μου έλεγαν· και έτσι μπερδεμένος έφευγα, για να μην επιστρέψω ποτέ, όχι μόνο σε εκείνο το μαγαζί, αλλά για αρκετό καιρό δεν περνούσα καν από εκείνη την περιοχή. Μέχρι σήμερα (Νοέμβριος 1885) έχω πραγματοποιήσει αρκετές από αυτές τις εμβρυακές κλοπές και με έκαναν ξεκάθαρα να συνειδητοποιήσω ότι πρόκειται για ξεκάθαρη μονομανία· είτε το πιστεύετε είτε όχι, είναι, πραγματικά. Ίσως ανάμεσα σε όλους τους αναγνώστες μου να υπάρχει κανείς που να πιστεύει σε αυτό το κακό, σε αυτή την ακαταμάχητη δύναμη.

Δεν θα πιστέψουν, γιατί δεν μπορώ να φανταστώ τι είδους ευχαρίστηση⁵⁰ θα ένιωθε ένας άνθρωπος που επιδίδεται σε τέτοιες κακές πράξεις. Είναι απόλαυση αλλά ξεθωριάζει τη στιγμή που το νιώθεις, αφήνοντας χώρο για μια μεγάλη αναταραχή. Αν κάποιος δεν ξέρει πώς να διώξει τον πρώτο πειρασμό, θα τον έχει για το υπόλοιπο της ζωής του· τουλάχιστον έτσι ήταν για εμένα.⁵¹ Αν είναι φτωχός συνομήλικός μου, τότε καταστρέφεται για πάντα και ατιμάζεται».

48. Στο ίδιο, σ. 156-157.

49. «Τις ονομάζει εμβρυακές!» [υποσημείωση του Lombroso]

50. «Πώς αποδεικνύεται εδώ ο αταβισμός και η παρορμητική επιληπτοειδής πρόσβαση!» [υποσημείωση του Lombroso]

51. «Ορίστε το σημείο συνάντησης του γεννημένου εγκληματία με το νηπιακό και τον περιστασιακό.» [υποσημείωση του Lombroso]

Η ανάλυση του Lombroso

Στο δεύτερο μέρος, ο Lombroso επιχειρεί να επεξεργαστεί τα δεδομένα προβάλλοντας την κατηγοριοποίηση ως τον μοναδικό δυνατό τρόπο ανάλυσης των «παλίμψηστων». Έχοντας συγκεντρώσει 1229⁵² αποσπάσματα αφηγήσεων εκτός φυλακής,⁵³ κυρίως από τοίχους και βιβλία που βρήκε σε δανειστικές βιβλιοθήκες,⁵⁴ προχωρά σε μια συγκριτική στατιστική των θεματικών που παρουσιάστηκαν στο πρώτο μέρος.

Ξεκινάει την ανάλυσή του με τα δείγματα γραφής των ανδρών και επισημαίνει ότι εκτός φυλακής δεν εντοπίζονται οι κατηγορίες «ποινή-φυλακή» και «νόμοι-δικαιοσύνη», ενώ υπάρχουν δύο νέες: οι «γενικές προσβολές» και η «συναισθηματικότητα». Η «πολιτική» βρίσκεται στην 1^η θέση, μια κατηγορία που εντός φυλακής είναι στην 9^η, ενώ η «θρησκεία» στην τελευταία. Εντός φυλακής, την 1^η θέση έχει η «δολοφονία», τη 2^η οι «σύντροφοι» και την 3^η η «ποινή-φυλακή». Πρόκειται για τρεις κατηγορίες που συνδέονται μεταξύ τους, καθώς υπάρχουν επικοινωνίες μεταξύ των κρατουμένων για τη διάπραξη νέων εγκλημάτων όπως και αποδοχή της ενοχής ή το αντίθετο, που συνδέεται με την έκτιση της ποινής. Στην τελευταία θέση βρίσκονται οι κατηγορίες «συγγενείς», «αγάπη» και «βρωμιές».⁵⁵ Μια σημαντική απόκλιση που εντοπίζει είναι η «εκτίμηση του εγώ», η οποία εντός φυλακής είναι εξαιρετικά έντονη, εν αντιθέσει με τα δείγματα εκτός φυλακής, και θα μπορούσε να καταλαμβάνει την 1^η θέση σε μια έμμεση αξιολόγηση των κειμένων.

Παρακάτω, ο Lombroso προχωράει σε μια συγκριτική κατηγοριοποίηση, η οποία έχει τίτλο «Συναισθήματα, Συνήθειες, Κλίση». Αν και παραδέχεται ότι πρόκειται για μια υποκειμενική ερμηνεία, προχωρά στην ομαδοποίηση βασιζόμενος στο λόγο και τις επιμέρους λέξεις. Εντός φυλακής, υπερισχύουν αρνητικά συναισθήματα, όπως αδικία, μίσος, λαγνεία, ενώ εκτός φυλακής υπερισχύουν συναισθήματα ματαιοδοξίας και ανυπομονησίας, όπως ειρωνεία, οργή και αθεϊσμός.

52. Εντός φυλακής, ο αριθμός των δειγμάτων ήταν 809.

53. Επισημαίνοντας πως το γεγονός ότι γράφτηκαν από ανθρώπους που βρίσκονται εκτός φυλακής δεν σημαίνει ότι πρόκειται για τίμιους ανθρώπους, καθώς «δεν είναι όλοι οι φρενοβλαβείς σε ψυχιατρικές κλινικές ούτε όλοι οι εγκληματίες βρίσκονται στη φυλακή», σ. 258.

54. Στο 5^ο κεφάλαιο, επικεντρώνεται πιο λεπτομερώς στα «παλίμψηστα» που είχε συγκεντρώσει εκτός φυλακής παραθέτοντας τα σχόλια που είχε εντοπίσει σε δανεισμένα βιβλία δημόσιων βιβλιοθηκών. Εκεί παρουσιάζει και σημειώσεις που είχε βρει στα δικά του κείμενα. Στο βιβλίο *Genio e Follia* υπάρχει η σημείωση: «ο καημένος ο Lombroso, πάσχει από τη μανία του "κόμματος". Μόνο στην πρώτη σελίδα υπάρχουν 20 κόμματα». Ο Lombroso το παραθέτει αυτούσιο και σημειώνει μέσα σε παρένθεση: «(Είναι αλήθεια)», σ. 306.

55. Πρόκειται για κατηγορία που αναφέρεται στις προσωπικές ανάγκες και την προσωπική υγιεινή, και η οποία στα δείγματα εκτός φυλακής καταλαμβάνει την 4^η θέση.

Όσον αφορά τα «παλίμψηστα» των γυναικών, αναφέρει ότι οι μόνες γυναίκες που δεν ήταν αναλφάβητες ήταν οι ιερόδουλες, και κατ' επέκταση τα μόνα δείγματα που κατάφερε να συλλέξει ήταν από τον συγκεκριμένο πληθυσμό. Ως εκ τούτου, στην 1^η θέση βρίσκεται η «πορνεία» και στη 2^η η «αγάπη».

Η παραπάνω ομαδοποίηση τον οδηγεί σε περαιτέρω κατηγοριοποιήσεις των «παλίμψηστων»⁵⁶ που στοχεύουν στην αναζήτηση του «*ψυχολογικού χαρακτήρα*» των εγκληματιών. Όπως εξηγεί, αυτές οι νέες κατηγορίες θα μπορούσαν να δώσουν νέα στοιχεία σχετικά με τη συγκρότηση της εγκληματικής συμπεριφοράς. Σε αυτό το πλαίσιο ανάλυσης εντάσσονται και οι αυτοβιογραφίες, ένα σημαντικό, κατά τη γνώμη του, εργαλείο διερεύνησης της ροπής προς το έγκλημα και της εγκληματικής προσωπικότητας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, «*τίποτα δεν αποδεικνύει περισσότερο τη φύση του γεννημένου εγκληματία από τη μελέτη της αυτοβιογραφίας του*», καθώς είναι σε θέση να δώσει πληροφορίες για τις «*τελευταίες μέρες της ψυχικής ζωής του, τις τελευταίες στιγμές του, οι οποίες σηματοδεύτηκαν από την επιθυμία για το ανήθικο*».⁵⁷

Αναφορικά με την πρώτη αυτοβιογραφία, απόσπασμα της οποίας παρουσιάστηκε παραπάνω, επισημαίνει ότι το συγκεκριμένο υποκείμενο, παρά το γεγονός ότι ήταν ένα άτομο που μεγάλωσε σε ευκατάστατη οικογένεια, ακολούθησε τη «*θλιβερή*» καριέρα του κλέφτη υποκινούμενος από μια έμφυτη –εκ γενετής– ανάγκη για κλοπή. Δεν είχε ανάγκη να κλέψει για να ζήσει, και είχαν γίνει από το περιβάλλον του «*μάταιες*» προσπάθειες να τον συμμορφώσουν, ωστόσο εκείνος συνέχισε να κλέβει και να δίνει τα κλοπιμαία σε άλλους, καταλήγοντας ισόβια στη φυλακή. Έχοντας ολοκληρώσει τις συγκριτικές ομαδοποιήσεις, επιχειρεί να ολοκληρώσει το επιχείρημά του κάνοντας τη σύνδεση με τη σωφρονιστική πολιτική. Κατά τη γνώμη του, μέσα από τα *Παλίμψηστα* αποδεικνύεται ότι οι στόχοι της κλειστής φυλακής έχουν αποτύχει⁵⁸ και προκύπτει ότι το μόνο που έχει καταφέρει αυτή είναι να αυξήσει το επίπεδο βαναυσότητας οδηγώντας αναπόφευκτα, μετά την αποφυλάκιση, στην υποτροπή.⁵⁹

56. Πρόκειται για τις παρακάτω 14 κατηγορίες: Ωμότητα, Αίσθηση του χιούμορ, Αντιθέσεις, Αυθορμητισμός, Τύψεις, Έλλειψη ηθικής και Ματαιοδοξία του εγκλήματος, Κούνια και Τάφος, Αγωνίες, Ιδιοφύια, Επαναστάτες, Εικονογραφίες, Μικρολεπτομέρειες, Ομοιοκαταληξίες και Σύγκριση με φρενοβλαβείς.

57. Βλ. Lombroso C. (1888), ό. π., σ. 286.

58. Δίνοντας ως παράδειγμα την παρακάτω μαρτυρία κρατουμένου: «*Είμαι 18 ετών· οι κακοτυχίες με ενοχοποίησαν πολλές φορές, και πάντα ήμουν κλεισμένος σε μια φυλακή. Αλλά τι διάρθρωση έλαβα στη φυλακή; Τι έμαθα; – Τελειοποιήθηκα στη διαφθορά.*», ό. π., σ. 315.

59. Βλ. Rota L. (2016), ό. π., σ. 73-74. Η Rota παραλληλίζει το απόσπασμα της προηγούμενης παραπομπής με το *Κουρδιστό Πορτοκάλι* του S. Kubrick και τα λόγια του Alex, ο οποίος στη φυλακή «*έμαθε το μεύτικο χαμόγελο και την υποκριτική χειραγία [...] η φυλακή τού έμαθε νέες κακές συνήθειες, επιβεβαιώνοντας ταυτόχρονα εκείνες του παρελθόντος*».

Η απομόνωση, επίσης, αποτελεί πλάνη, καθώς οι επικοινωνίες μεταξύ των κρατουμένων πραγματοποιούνται με έμμεσους τρόπους και πολλές φορές οδηγούν σε νέα εγκλήματα. Η μόρφωση και η σχολική κατάρτιση, που στοχεύουν στην κοινωνική επανένταξη, λειτουργούν εν τέλει, μέσω των βιβλίων που βρίσκονται στη διάθεσή τους, ως ένα πρόσθετο μέσο επικοινωνίας. Επιπλέον, στις σημειώσεις που βρέθηκαν στα περιθώρια των βιβλίων είναι εμφανής η οργή για το περιεχόμενό τους, όπως για παράδειγμα στα θρησκευτικά βιβλία. Ωστόσο, τονίζει ότι δεν υποστηρίζει την κατάργηση των βιβλίων από τις φυλακές, καθώς ο εγκέφαλος είναι ένα όργανο που χρειάζεται και αυτό εκγύμναση για τη σωστή λειτουργία του, αλλά προτείνει μια πιο προσεκτική επιλογή βιβλίων, τα οποία θα είναι σε θέση να τους βοηθήσουν με ουσιαστικό τρόπο.

Η κλειστή φυλακή αποτελεί για τον Lombroso μία από πολλαπλές αναποτελεσματικές νομικές κατασκευές που έχουν παγιωθεί, καθώς το κόστος της δεν ανταποκρίνεται στο όφελος. Κλείνει τη μελέτη του κάνοντας έκκληση στους νομικούς να «μελετήσουν τη φυλακή χωρίς προκατάληψη [...] για να δουν ότι σχεδόν όλες οι υποτιθέμενες μεταρρυθμίσεις τους, που σχεδιάστηκαν και εφαρμόστηκαν χωρίς παρακολούθηση της πρακτικής, δεν είναι παρά επικίνδυνες ψευδαισθήσεις».⁶⁰

Συμπεράσματα

Τα *Παλίμψηστα* αναμφισβήτητα αποτελούν μια πρωτοποριακή μελέτη για την εποχή τους. Όπως προαναφέρθηκε, ήδη η διαδικασία συλλογής των αφηγήσεων αποτελούσε ένα εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα,⁶¹ πόσω μάλλον η δημοσίευσή τους. Επιπρόσθετα, αποτελούν μια σκληρή κριτική στις σφροονιστικές πρακτικές του Ιταλικού Βασιλείου το οποίο, με το διάταγμα του 1881, όριζε με μεγάλη αυστηρότητα την εφαρμογή των κανονισμών και επέβαλλε σημαντικές ποινές⁶² ακόμα και για την απλή χάραξη μερικών λέξεων σε τοίχους.

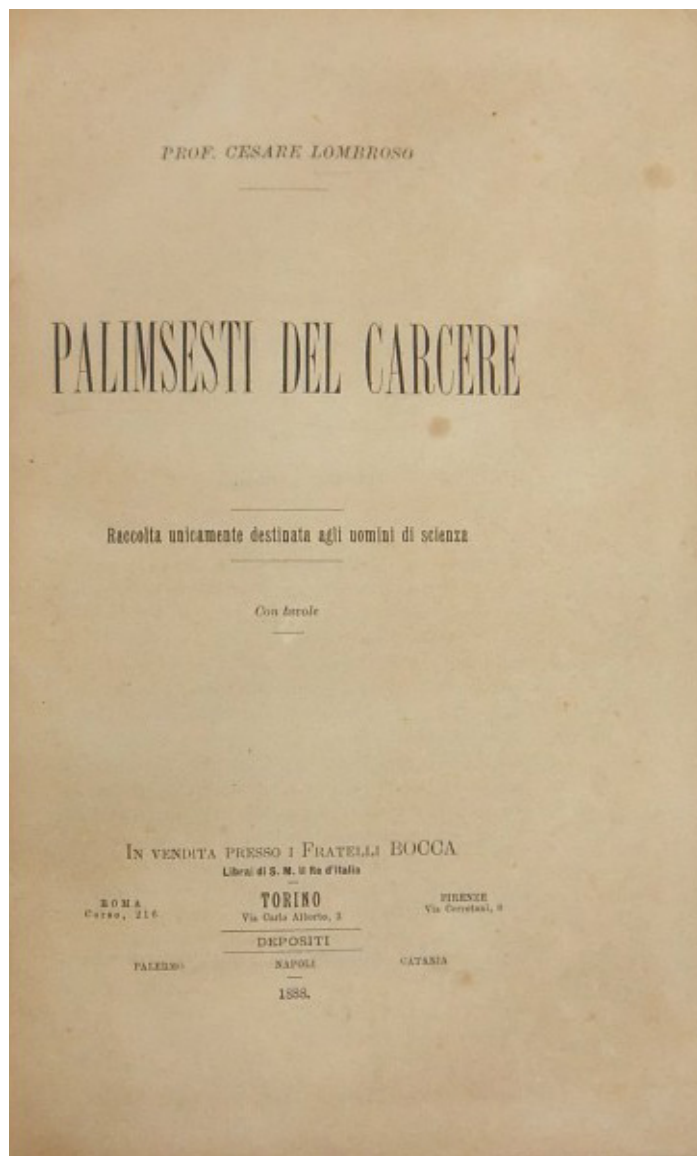
Ωστόσο, ενώ η μελέτη αρχικά παρουσιάζεται ως ένα κείμενο που επιχειρεί να δώσει φωνή στους περιθωριοποιημένους, καταλήγει σε μια Λερναία Ύδρα ταξινομήσεων, παρά την παραδοχή του ίδιου του συγγραφέα για την ακαταλληλότητα της φύσης των δεδομένων. Με άλλα λόγια, παραδέχεται, αφενός, ότι πρόκειται για ποιοτικής φύσεως χαρακτηριστικά αλλά, αφετέρου, επιμένει να τα υποβάλλει σε μια ποσοτική ανάλυση. Ως εκ τούτου, χάνονται αναπόφευκτα οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις της αφήγησης, οι νοηματοδοτήσεις των υποκειμένων και η κατανόηση της βιωμένης πραγματικότητας. Ακυρώνεται, εν ολίγοις, η αξία του λόγου ως εργαλείου ανακατασκευής των ανθρώπινων σχέσεων και των προτύπων συμπεριφοράς.

60. Στο ίδιο, σ. 323.

61. Βλ. *Setti A.* (2008), ό. π., σ. 3.

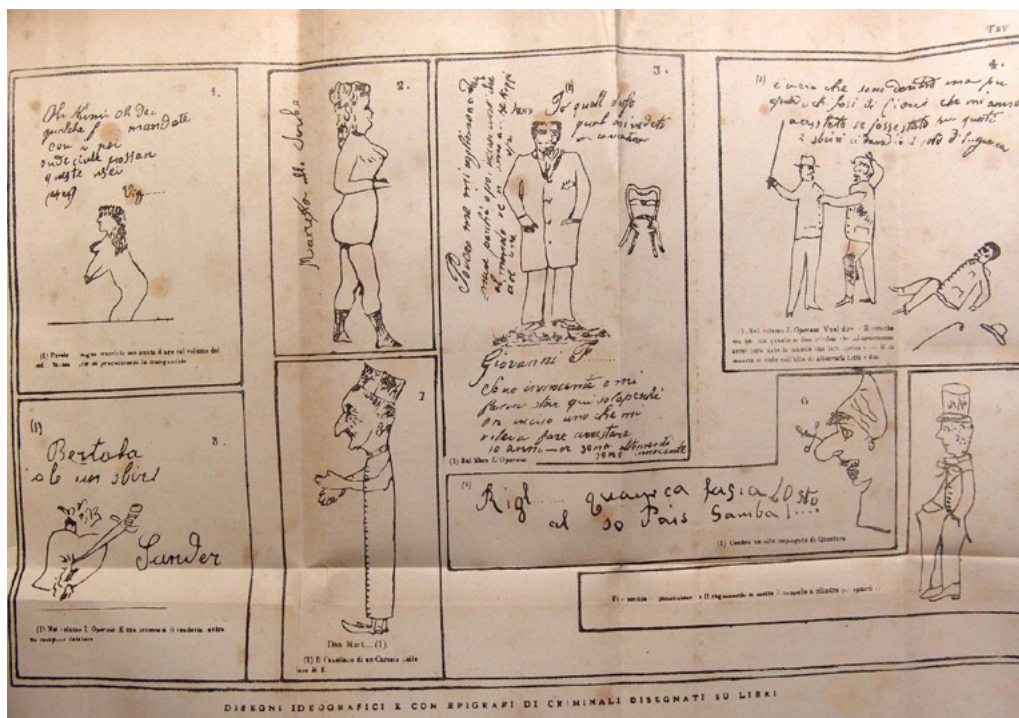
62. *Portigliati Barbos M.*, Les «palimpsestes» lombrosiens, στο *Le Monde alpin et rhodanien. Revue régionale d'ethnologie*, n°1-2/2004. Cicatrices murales. Les graffiti de prison, σ. 125-130.

Ο Lombroso επιχείρησε να χρησιμοποιήσει τη γλώσσα και τον παραγμένο λόγο ως νέο εργαλείο για την ανακάλυψη της παρέκκλισης. Ουσιαστικά, έψαξε να βρει ένα επιπλέον σημάδι που θα τον οδηγούσε στον εντοπισμό του εγκληματία και το χρησιμοποίησε όπως τα σωματικά χαρακτηριστικά, τα στίγματα, τα τατουάζ και τον γραφικό χαρακτήρα,⁶³ καταλήγοντας στην ίδια λογική του *Εγκληματία Ανθρώπου* – αναζητώντας, δηλαδή, μέσα από νούμερα και κατηγοριοποιήσεις, το «διαφορετικό» και τον κατάλληλο τρόπο αντιμετώπισής του.

Το εξώφυλλο του βιβλίου στην 1η του έκδοση το 1888

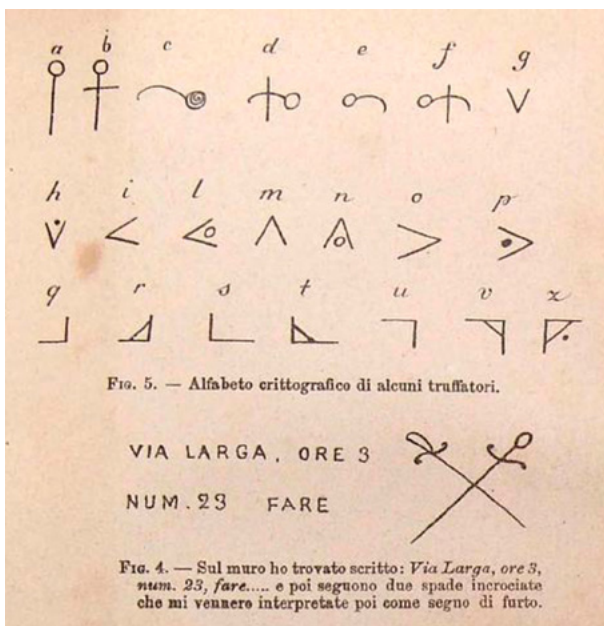
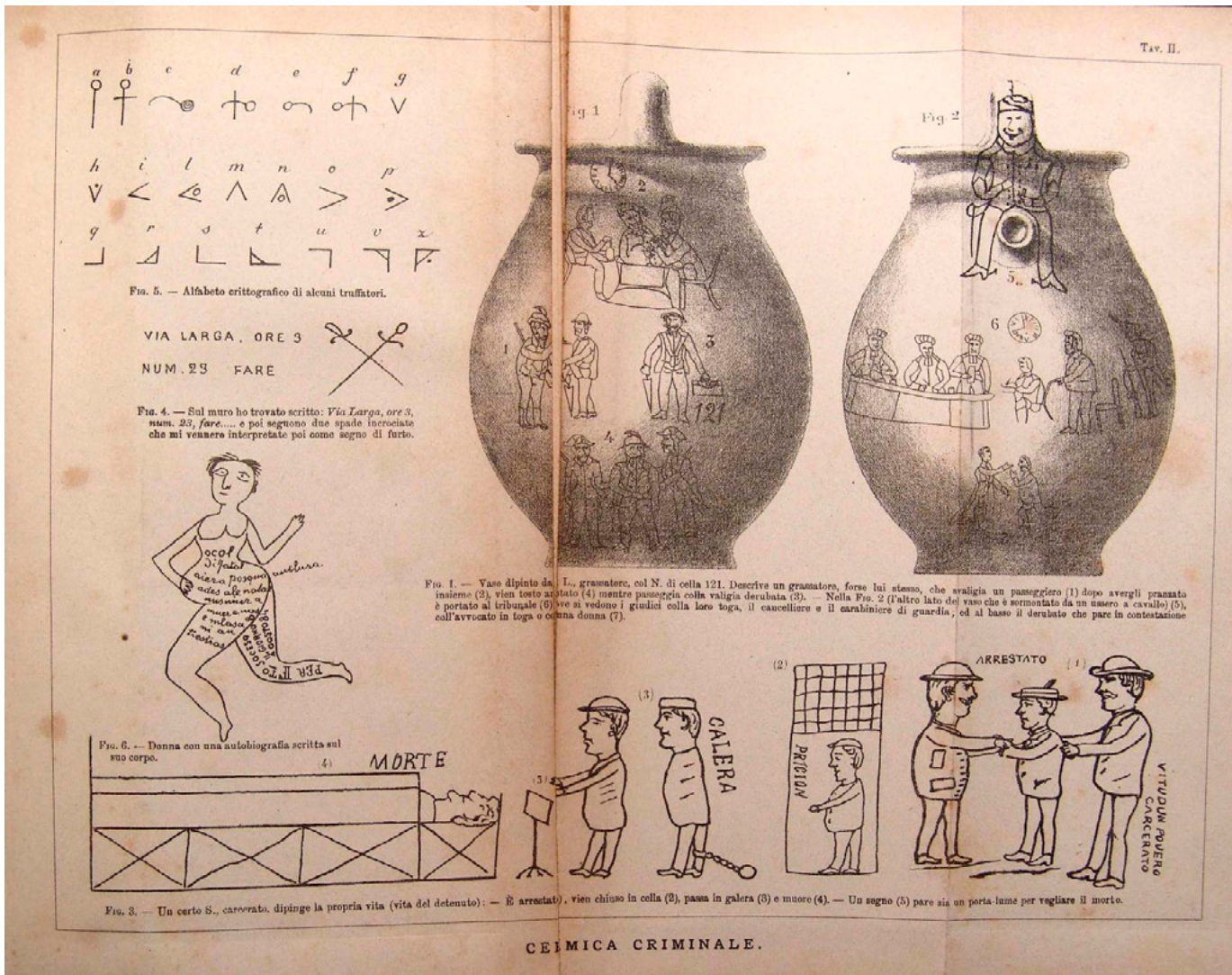
63. Την ίδια χρονική περίοδο άρχισε να ασχολείται με τη γραφολογία και τη γραφή των εγκληματιών. Για περισσότερα, βλ. *Μανουσάκη Φ.*, *Η Συμβολή του Cesare Lombroso στην εξέλιξη της Γραφολογίας, Διπλωματική Εργασία, Νομική Σχολή ΕΚΠΑ*, 2023.

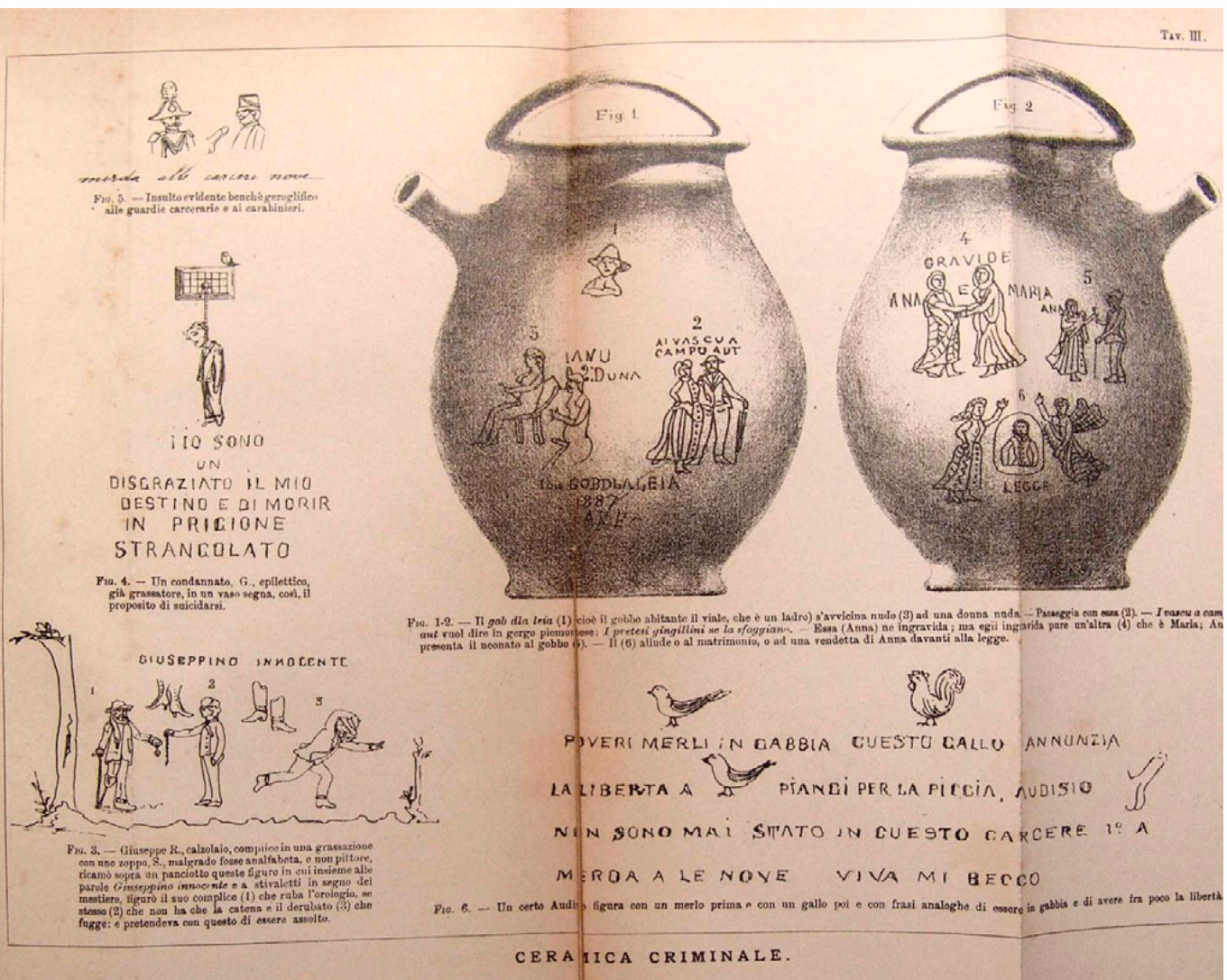
Σχέδια και σημειώσεις κρατούμενων πάνω σε βιβλία (από το παράρτημα στο τέλος του βιβλίου, πηγή: Lombroso C., Palimsesti del carcere, σ. 329)

Ο Giuseppe R., υποδηματοποιός, συνεργός σε ληστεία με έναν κουτσό. Παρόλο που ήταν αγράμματος και δεν ήταν ζωγράφος, κέντησε αυτές τις φιγούρες σε ένα γιλέκο στο οποίο, μαζί με τις λέξεις *Giuseppino Αθώος* και μπότες, ως ένδειξη του επαγγέλματός του, απεικόνιζε τον συνεργό του (1) που κλέβει το ρολόι, τον εαυτό του (2) που έχει μόνο την αλυσίδα και το θύμα (3) να δραπετεύει: και με αυτό απαιτούσε να αθωωθεί. (πηγή: Lombroso C., Palimsesti del carcere, σ. 331)

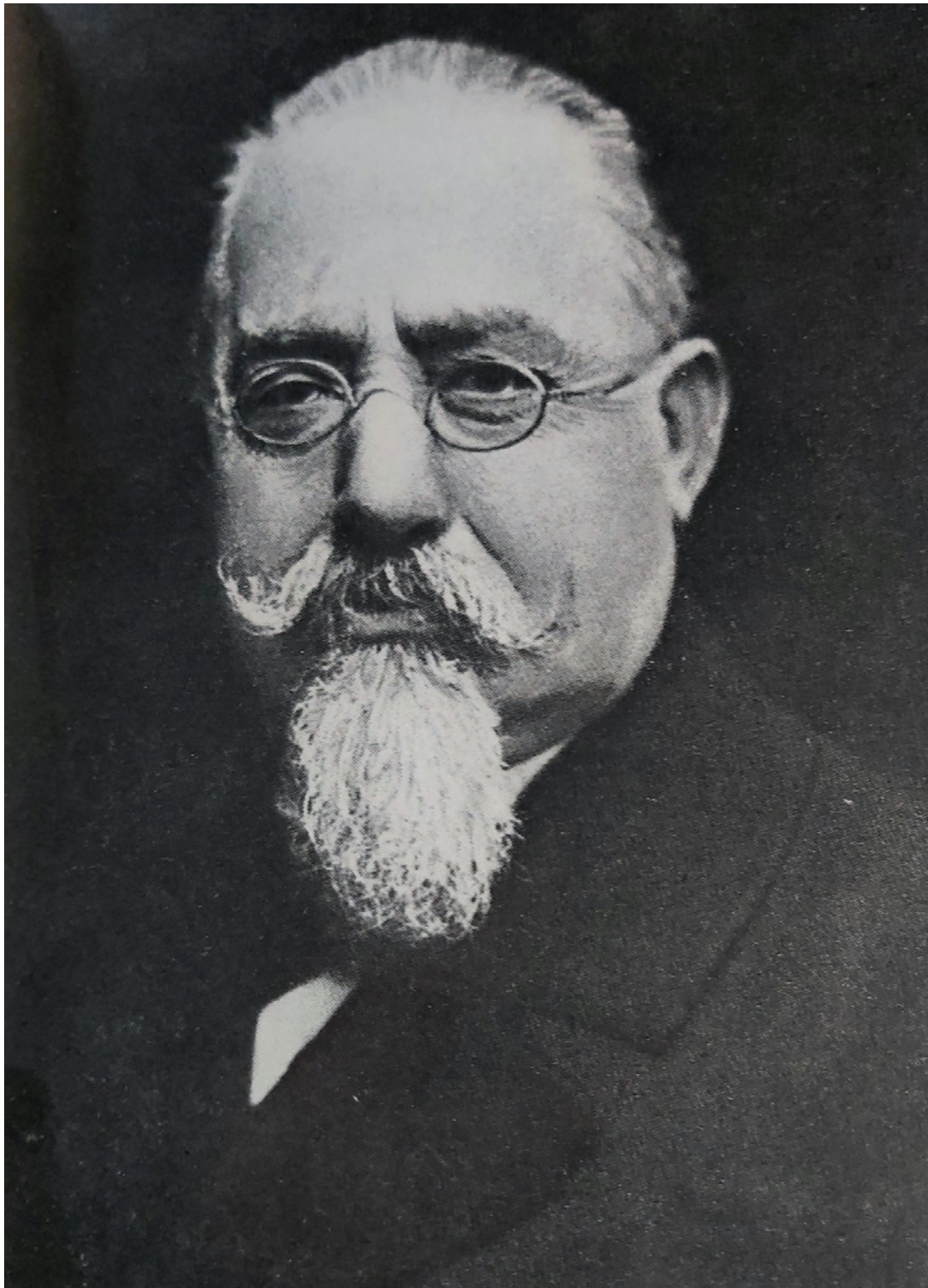
Κρυπτογραφημένο αλφάβητο κάποιων απατεόνων. Στον τοίχο βρήκα γραμμένο: *Οδός Larga, στις 3:00, αρ. 23, να κάνω...* και μετά ακολουθούν δυο διασταυρωμένα ξίφη που αργότερα μου εξήγησαν ότι πρόκειται για σημάδι κλοπής. (πηγή: Lombroso C., Palimpsesti del carcere, σ. 330)

«Είμαι ένας κακομοίρης, η μοίρα μου είναι να πεθάνω στη φυλακή στραγγαλισμένος». Ένας καταδικασμένος άνδρας, ο Γ., επιληπτικός και πρώην ληστής, χαράσσει σε ένα βάζο, δηλώνοντας έτσι την πρόθεσή του να αυτοκτονήσει. (πηγή: Lombroso C., Palimpsesti del carcere, σ. 331)

Ο Lombroso το 1860, την εποχή που υπηρετούσε ως στρατιωτικός γιατρός
(Πηγή: L. Bulferetti, Cesare Lombroso, UTET, Torino, 1975)

Ο Cesare Lombroso τα τελευταία χρόνια της ζωής του
(Πηγή: L. Bulferetti, Cesare Lombroso, UTET, Torino, 1975)